

УДК 314:930:[392.532+316.361](1-22)(477.53)"177"

В. В. Кручиненко

РІВЕНЬ ОСТАТОЧНОЇ БЕЗШЛЮБНОСТІ ТА ШЛЮБНИЙ ВІК У СЕЛАХ МИРГОРОДСЬКОГО ПОЛКУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

У статті на основі даних Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. з позиції історичної демографії аналізується рівень остаточної безшлюбності (підраховано частку осіб, які залишилися поза шлюбом до 50 років), середній вік укладання шлюбів (відповідно до методів, запропонованих французькими науковцями Луї Анрі та Аланом Блюмом), а також вікова різниця (мала, середня, велика) між одруженими чоловіками та жінками у селах Миргородського полку (одного із десяти полків Гетьманщини XVIII ст.).

Ключові слова: історична демографія, Генеральний опис, рівень остаточної безшлюбності, середній шлюбний вік, «неєвропейський тип шлюбності»

Вивчення демографічної історії України другої половини XVIII ст. на сьогоднішній день лише завойовує свою нішу у сучасній вітчизняній науці. У розмаїтті питань, які потребують ґрунтовного дослідження, важливе місце посідає проблема безшлюбності та шлюбного віку в селах Гетьманщини. Її торкалися у власних розвідках Юрій Волошин і Олена Бороденко [1, с. 190-197; 2]. Отже, заявлена тема потребує додаткового студіювання, що включає в себе вирішення таких завдань як: визначення показника остаточної безшлюбності; з'ясування середнього віку вступу в перший шлюб для чоловіків і жінок; встановлення вікової різниці між шлюбними парами у 10-ти селах Миргородського полку 1765–1769 рр. (Мануйлівка, Броварки, Лісочки, Хорошкове, Попівка Голтвянської сотні, Дмитрівка Потоцької сотні, Демидівка, Піски, Запсілля, Ламана, які знаходилися на території Омельницької сотні).

Джерелом для вивчення зазначеного питання є Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., написаний автентичним скорописом XVIII століття. Він локалізується в Центральному державному історичному архіві України у місті Київ [3; 4; 5; 6; 7]. Цей документ являв собою перепис домогосподарств місцевих мешканців – козаків і посполитих. Проведення його охопило територію Гетьманщини відповідно до указу Катерини II від 4 листопада 1763 року. Виконавчим органом виступила Друга Малоросійська колегія, яку очолював граф П. О. Румянцев [8, с. 4]. Згідно з описом у вибраних для аналізу селах мешкало 7213 осіб. Серед них 3359 осіб шлюбоздатного віку (встановленого законом мінімального віку, по досягненні якого дозволялося укладення шлюбів), зокрема 1686 чоловіків і 1673 жінки.

Зазвичай в демографічній науці населення поділяють на 5 і 10-річні групи [9, с. 108]. Застосувавши перший варіант, ми підраховували число жителів, які не взяли шлюб, а також загальну чисельність дорослих мешканців (див. табл. 1).

Щоб визначити показник остаточної безшлюбності (C50), звернемось до методики, яку розробили французькі демографи Луї Анрі та Алан Блюм. Учені вважають, що можливість взяти шлюб знижується відповідно до зростання віку і стає мінімальною в 50 років. Таким чином отримуємо частку осіб, які залишилися поза шлюбом до 50 років. Це можна зробити шляхом обчислення середнього значення для 45 – 49 і 50 – 54 років [10, с. 48]. Отож, маємо наступні результати:

$$C_{50} = 0 + 0 / 147 + 131 = 0 \text{ для чоловіків;}$$

$$C_{50} = 0 + 0 / 138 + 135 = 0 \text{ для жінок.}$$

Таблиця 1

Число осіб, які не взяли шлюб у селах Миргородського полку

Вікові групи	Чоловіки		Жінки	
	Холостяки	Всього	Незаміжні	Всього
15-19	231	265	202	253
20-24	45	243	32	234
25-29	2	183	3	189
30-34	1	174	1	178
35-39	-	182	-	179
40-44	-	169	-	172
45-49	-	147	-	138
50-54	-	131	-	135
55-59	-	111	-	105
60-64	-	46	-	49
65-69	-	27	-	34
> 70	-	8	-	7

Вирахувані нами дані вказують на те, що всі особи чоловічої та жіночої статі у 50-річному віці були одруженими та заміжніми. Основну частину холостих і незаміжніх складала загальна вікова група 15 – 19 років. Якщо порівняти ці показники із селами Полтавського полку, то стане зрозуміло, що вони доволі наближені. Так, для чоловіків згаданої адміністративно-територіальної одиниці значення $C_{50} = 0,005$, для жінок – 0,002 [11, с. 249]. А в українських селах Стародубського полку $C_{50} = 0,007$ для чоловіків і 0 – для жінок [12, с. 190].

Щодо результатів, які стосуються інших вікових категорій, зафіксуємо їх в таблиці 2.

Далі вирахуємо середній вік вступу в шлюб. Для чоловіків він становить:

$$i = 10 + 10 \times 1,071 - 40 \times 0 / 1 - 0 = 20,7;$$

а для жінок:

$$i = 10 + 10 \times 0,954 - 40 \times 0 / 1 - 0 = 19,5.$$

Таблиця 2

Частка осіб, які залишилися поза шлюбом у селах Миргородського полку

Вікові категорії	Чоловіки	Жінки
C_{15-19}	0,871	0,798
C_{20-24}	0,185	0,136
C_{25-29}	0,010	0,015
C_{30-34}	0,005	0,005
C_{35-39}	-	-
C_{40-44}	-	-
C_{45-49}	-	-
Всього	1,071	0,954
C_{50}	0	0

Отже, як бачимо, у досліджуваних нами селах не набула поширення практика укладання ранніх шлюбів (у другій половині XVIII ст. дівчатка могли виходити заміж із 13 років, а хлопці мали право женитися з 15 років [13, с. 1063]). Наймолодше подружжя представляла шлюбна пара жителів с. Демидівка. А конкретніше, мова йде про 18-річного Гордія Ємця та його 17-літню дружину Катерину [14, арк. 469 зв.]. Враховуючи те, що в них була 1-річна донька Єфимія, вік вступу в перший шлюб становив для Гордія максимум 17 років, а для Катерини – 16 років.

Наші підрахунки дещо відрізняються від тих, які вираховували Олена Бороденко для сіл Полтавського полку (тут середній шлюбний вік для чоловіків дорівнював 25,3 років, а для жінок – 22,9 років) [15, с. 251], і Юрій Волошин для українських сіл Стародубського полку, де шлюбно-вікові індекси дорівнювали 23,7 років для чоловіків і 19,1 років – для жінок [16, с. 194].

Якщо ж порівняти отримані результати з країнами Західної Європи, то наприклад у приході Бомонтлез-Ноне (Франція) аналогічні показники дорівнювали 26,2 років для чоловіків і 25,5 років для жінок, у приході Колітон (Великобританія) 25,7 років для чоловіків і 26,8 років для жінок [17, с. 170-171], у 14-ти селах Німеччини XVIII століття середній шлюбний вік становив 25,5 років для жінок і 28 років для чоловіків [18, с. 151]. Тобто можемо сказати, що населення сіл Миргородського полку відповідало «неєвропейському типу шлюбності», згідно з яким середній вік вступу в шлюб незаміжніх жінок становить менше 21 року. Що стосується європейського типу, то там цей показник має бути вищим 23-х років [19, с. 26].

Розглянемо також вікову різницю між одруженими чоловіками та жінками. Це дасть нам змогу простежити частоту малої, середньої та великої вікової різниці у шлюбних стосунках сільського населення. Умовно позначимо малу різницю у шлюбному віці 0 – 4 роки, середню – 5–9 років і велику – 10 і більше років. Результати відмітимо в таблиці 3.

Таблиця 3

Вікова різниця між подружжям у селах Миргородського полку

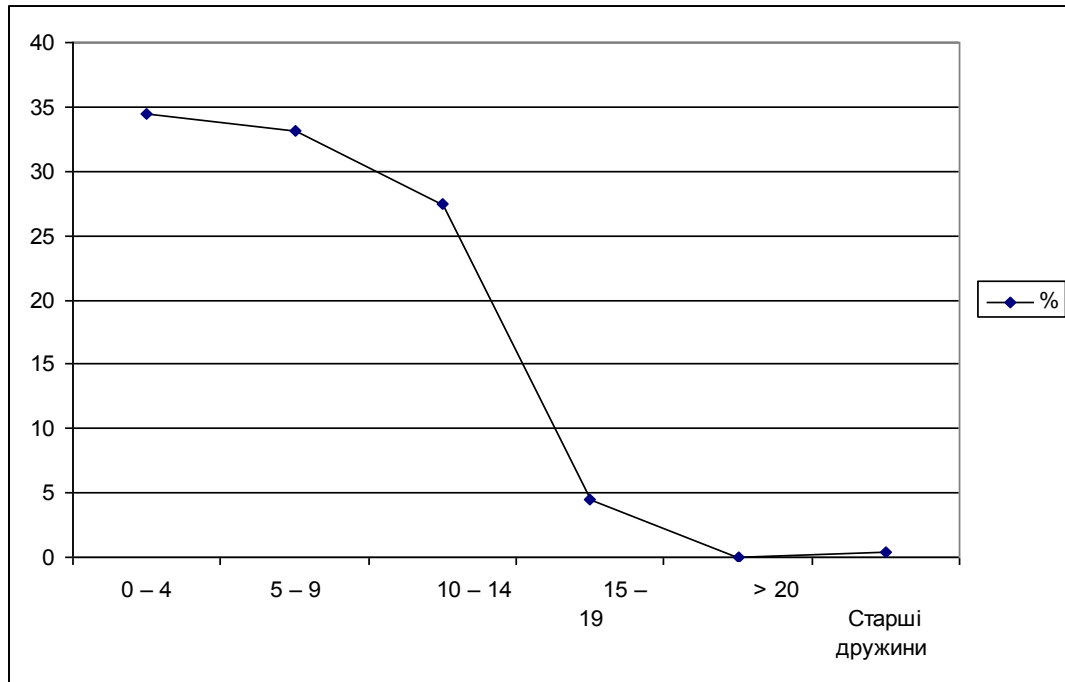
Різниця	Кількість випадків	%
0-4	450	34,4
5-9	434	33,2
10-14	359	27,5
15-19	58	4,4
> 20	-	-
Старші дружини	6	0,5

Згідно з цими даними чоловіки були старшими за жінок у 450 випадках (34,4 %), коли вікова різниця між ними становила 0 – 4 роки. Потім йшла середня вікова різниця – 33,2 %. На останній позиції знаходилась велика вікова різниця – 31,9 %. Лише у шістьох випадках (0,5 %) жінки були старшими за чоловіків. Наприклад: «Остап Пацан 48 лет ... Его жена Агафья 50 лет» [20, арк. 42 зв.]. Ще в трьох випадках вікова

перевага дружин становила 2 роки. Також у Генеральному описі зафіксовані дві нетипові для традиційного суспільства Гетьманщини шлюбні ситуації, коли вікова перевага дружин становила 18 і 20 років: 1) «Гаврило 22 года ... Его жена Мелания 40 лет» [21, арк. 55 зв.]; 2) «Луян Джуль 30 лет ... Жена его Евдокия Яковлева 50 лет» [22, арк. 12 зв.]. Вочевидь, в такі шлюби вступали з розрахунку. Підкреслимо, що у проаналізованих нами селах подібні шлюбні угоди майже ніколи не укладалися. На графіку нанесемо криву шлюбної вікової різниці (мал. 1).

Малюнок 1

Крива шлюбної вікової різниці в селах Миргородського полку

Отже, підсумовуючи проведене дослідження, зазначимо:

1) Показники остаточної безшлюбності виявилися ідентичними для обох статей і дорівнювали 0. Це дає нам підстави стверджувати, що частка осіб, які залишилися поза шлюбом, була доволі малою. Усі жінки і чоловіки як мінімум один раз за життя брали шлюб;

2) Середній вік укладання шлюбів становив 20,7 роки для чоловіків і 19,5 років для жінок. Одружувалися та виходили заміж найчастіше з 19 – 22 років. Такі статистичні дані вказують на існування в Миргородському полку «неєвропейського типу шлюбності».

3) Вікова різниця між подружжям у більшості випадків становила 0 – 4 роки. У Генеральному описі 99,5 % жонатих чоловіків записані старшими за заміжніх. Рідко вінчалися, коли жінки були старшими за осіб сильної статі. Це можна пояснити тим, що чоловіки намагалися взяти шлюб із фертильними жінками, адже чим старшими є останні, тим важче їм виносити і народити здорову дитину. Таким чином, пріоритетними стали шлюби між ровесниками.

Джерела та література

1. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
2. Бороденко О. Шлюбність та шлюбний вік у селах Полтавського полку другої половини XVIII століття / О. Бороденко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2012. – 25 Т. – С. 245 – 256.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ЦДІАК), ф. 57, оп. 1, спр. 344, арк. 1 – 395.
4. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 437, арк. 1 – 584.
5. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 438, арк. 1 – 599.
6. ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, спр. 439, арк. 36 – 484.
7. ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, спр. 441, арк. 1 – 108.
8. Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. Показчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. – 185 с.
9. Прибиткова І. М. Основи демографії: Посібник для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів / І. М. Прибиткова. – К.: «АртЕк», 1995. – 256 с.
10. Анри Л. Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блюм. – М.: РГГУ, 1997. – 207 с.
11. Бороденко О. Шлюбність та шлюбний вік у селах Полтавського полку другої половини XVIII століття / О. Бороденко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2012. – 25 Т. – С. 245 – 256.
12. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
13. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. XIX (1770 – 1774 гг.). – СПб.: Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1083 с.
14. ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, спр. 439, арк. 36 – 484.

15. Бороденко О. Шлюбність та шлюбний вік у селах Полтавського полку другої половини XVIII століття / О. Бороденко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2012. – 25 Т. – С. 245 – 256.
16. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
17. Палли Х. Некоторые характеристики развития семьи в странах Западной Европы XVII – XIX веков (по материалам зарубежных исследований) / Х. Палли // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 169 – 182.
18. Ливви Баччи, Массимо Демографическая история Европы / Массимо, Баччи Ливви. – СПб.: «Александрия», 2010. – 304 с.
19. Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе / Д. Хаджнал // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 14 – 70.
20. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 344, арк. 42 зв.
21. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 344, арк. 55 зв.
22. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 437, арк. 1– 584.

Кручиненко В. В. Уровень окончательного безбрачия и брачный возраст в селах Миргородского полка во второй половине XVIII в.

В статье на основе данных Генеральной описи Левобережной Украины 1765–1769 гг. с позиции исторической демографии анализируется уровень окончательного безбрачия (подсчитано долю лиц, оставшихся вне брака до 50 лет), средний возраст заключения браков (в соответствии с методами, предложенными французскими учеными Луи Анри и Аланом Блюмом), а также возрастная разница (малая, средняя, большая) между женатыми мужчинами и женщинами в селах Миргородского полка (одного из десяти полков Гетманщины XVIII в.).

Ключевые слова: историческая демография, Генеральная опись, уровень окончательного безбрачия, средний брачный возраст, «неевропейский тип брачности»

Kruchynenko V. V. Level of definitive celibacy and age of marriage in villages of Myrhorod regiment in 2nd half of the XVIIIth century

In the article author basing on information of the General description of Left-bank Ukraine (1765–1769) analyzes from a prospect of historical demography level of final celibacy (part of persons which remained unmarried to 50 years is calculated), average age of conclusion of marriages (in accordance with methods, offered the French scholars Louis Henry and Alain Blum), and also age-old difference (small, middle, large) between the married men and women in the villages of the Myrhorod regiment (one of ten regiments of 18th-century Hetmanate).

Keywords: historical demography, General description, level of definitive celibacy, the average age of marriage, «non-European type of marriage».

УДК 94(477):355.235"17"

В. М. Назаренко

**КИЇВСЬКА ГАРНІЗОННА ШКОЛА У XVIII ст.
(УЧНІ ТА ВЧИТЕЛІ, СТРУКТУРА І ЗМІСТ ОСВІТИ,
МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ)**

У статті висвітлюється історія Київської гарнізонної школи у XVIII ст. На основі опублікованих та архівних джерел визначено штатну і фактичну чисельність учнів Київської гарнізонної школи у XVIII ст. Встановлено соціальне походження школярів. Розглянуто склад педагогічного колективу школи. Визначено предмети і дисципліни, які викладалися в школі. Розглянуто місце навчальної практики в системі підготовки учнів. Розкрито систему забезпечення школярів (жалування, продовольство, одяг, підручники, канцелярське приладдя) та виявлено додаткові джерела їхніх доходів. Проаналізовано розподіл випускників гарнізонної школи після закінчення навчання.

Ключові слова: гарнізонна школа, Київ, солдатські діти, Російська імперія, Гетьманщина, київський гарнізон, військова освіта.

Російська військова присутність на землях Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст. у вигляді гарнізонів є маловивченою темою в історіографії. Насамперед це стосується київського гарнізону, який був найбільшим з-поміж російських військових контингентів, що несли гарнізонну службу в Україні. Російський гарнізон у Києві у XVIII ст. мав складну і розгалужену структуру, одним із елементів якої був навчальний заклад для дітей солдатів та офіцерів – гарнізонна школа. Її вивчення дає змогу не лише розглянути один із сегментів гарнізону та проаналізувати систему нижчої військової освіти в Російській імперії, але й доповнити уявлення про освіту і шкільництво в Україні у XVIII ст. у вигляді імперських навчальних закладів.

Проблематика гарнізонних шкіл Російської імперії залишається недостатньо розробленою в історіографії. Гарнізонні школи в основному розглядалися в контексті історії освіти в Російській імперії XVIII ст. чи загальної історії російських збройних сил [1; 2]. Є кілька робіт, предметом дослідження яких виступають власне гарнізонні школи. Це, зокрема, дослідження М. Рабиновича [3], М. Проскуракової [4], І. Плешакова [5], В. Бенди [6], А. Сафарової та О. Кравченка [7].